Omhelzing of ommekeer?
De Remonstranten als ritueelgemeenschap.

Christiaan Wolff Mitchell-van Dijk
Remonstrants Seminarium, Arminius Instituut

Eindessay

Dr. Elza Kuijk

24 september 2025

Inleiding

Juni 2025. Ik ben met mijn Amerikaanse echtgenoot in de Verenigde Staten voor bezoek aan familie en vrienden. Tussendoor pakken we een paar toeristische hoogtepunten mee. Het laatste weekend voor vertrek logeren we bij een familielid in een voorstad van Washington, D.C. Het is een uitgelezen kans om op zondag een episcopaalse dienst in de Washington National Cathedral bij te wonen - de plek die eerder dat jaar het decor vormde voor het in de media breed uitgemeten optreden van de bisschop Mariann Budde. Het is niet de preek, niet de muziek en zelfs niet het (imposante!) gebouw dat de grootste indruk op mij maakt. Het zijn de vertrouwde woorden, bewegingen en gebaren die mij het diepst raken - de anglicaanse liturgie die ik heb leren kennen in mijn studententijd op uitwisseling in het Verenigd Koninkrijk. De gebaren en gebruiken die ik toen geestdriftig omarmde, blijken nog steeds diep in mijn lichaam te zijn verankerd. Ik voel me thuis.

De ervaring die ik hierboven beschrijf is wat aan me blijven plakken. De afgelopen tweeënhalf jaar als seminariumstudent heb ik met enige regelmaat aan mensen proberen uit te leggen wat dat inhoudt, predikant worden, en wat het betekent om deel uit te maken van een vrijzinnige geloofsgemeenschap als de Remonstranten. Het was niet makkelijk om op die vragen een antwoord te formuleren dat zowel duidelijk als genuanceerd was. Nu ik de predikantsopleiding afrond met het schrijven van dit essay, lijkt dat bij uitstek de gelegenheid om een poging te doen om onder woorden te brengen wat er bij de Remonstranten te beleven is anno 2025. Als toekomstig predikant is het in alle voorlopigheid voor mij ook een plaatsbepaling: welke rol zie ik voor de kerk weggelegd in deze tijd? Een antwoord daarop begint met mijn ervaring die ik hierboven beschrijf. Dat leidt mij tot het vermoeden dat ritueel een belangrijkere rol speelt in de kerk dan ik tot nu toe heb gedacht, ook bij de Remonstranten, met haar sobere liturgie.

Want waar gaat het om bij de Remonstranten? Voor wie naar die vraag nieuwsgierig is en een kijkje op de website neemt, stuit na “Welkom bij de Remonstranten!” op een link “Wat geloven wij?” en direct daaronder de kop “Geloof begint bij jou”. Dit wekt de suggestie dat het bij de Remonstranten om “geloven” draait en dat het bij dat geloven gaat om een persoonlijke variant. Toch wil ik aan het begin van dit essay een andere stelling poneren, namelijk dat bij de Remonstranten niet geloof centraal staat, maar rituele bedding en traditie, en dat dat haar kracht is. Bij deze stelling laat ik mijn inspireren door het werk van Byung-Chul Han, in het bijzonder het in 2025 in het Nederlands verschenen *Over het verdwijnen van rituelen*. Hierin beschrijft de Koreaans-Duitse filosoof en praktiserend katholiek een samenleving waarin symbolische

handelingen steeds meer verdwijnen ten gunste van efficiëntie en individualisme. Ik zie hier een parallel met de krimp van vrijzinnig-christelijke gemeenschappen, die ook onze Remonstrantse Broederschap treft. Maar Han beschrijft niet alleen de teloorgang van het symbolische domein – hij reikt ook taal aan om dat wat verloren lijkt te gaan onder woorden te brengen en het belang ervan uit te drukken. En dat is belangrijk nu we ons na 400 jaar Remonstranten wellicht afvragen of we aankijken tegen de laatste fase of toch een renaissance.

Van geloofsgemeenschap naar ritueelgemeenschap

Met het vrijzinnige karakter van de Remonstranten is geloof een zaak van nuance. Ten opzichte van andere kerkgenootschappen is de Remonstrantse Broederschap terughoudend met uitgesproken theologische leerstellingen. De huidige kerkorde (2014) stelt weliswaar dat de Broederschap "een geloofsbelijdenis [kan] aanvaarden" waarin zij "tot uiting [brengt] wat haar in het geloof bezielt, verenigt en roept", maar hierbij worden de kanttekeningen geplaatst dat die geloofsbelijdenis "beroep [doet] op het persoonlijk geloof en geweten, *zonder daarover te heersen*" en dat "[d]e geloofsbelijdenis kan worden herzien" (p. 7, mijn italisatie). Uit de kerkorde spreekt dus grote voorzichtigheid en voorlopigheid als het gaat om geloven: geloofsinhouden worden niet *opgelegd*, hoogstens *aangereikt*. Leden hebben grote vrijheid in wat zij wel of niet geloven. Zij hoeven geen belijdenis te onderschrijven, slechts in te stemmen met de beginselverklaring. Desalniettemin bepaalt de kerkorde dat de Remonstrantse Broederschap een "geloofsgemeenschap" is (p. 5).

Van die mogelijkheid, die in de kerkorde wordt genoemd, om een geloofsbelijdenis te aanvaarden, heeft de Remonstrantse Broederschap op verschillende momenten gebruikgemaakt. De meest recente geloofsbelijdenis die door het Convent van Predikanten is opgesteld is die van 2006. Het valt op dat deze tekst zichzelf direct in de eerste zin nuanceert: "Wij beseffen en aanvaarden dat wij onze rust niet vinden in de zekerheid van wat wij belijden". Dat is een heel andere opening dan die van de remonstrantse belijdenis van 1940, die begint met "Wij geloven in de heilige, almachtige God". De waarde, het gewicht of de aard van het "belijden" wordt in 2006 dus in perspectief geplaatst. De "zekerheid van wat wij belijden" is ondergeschikt aan "verwondering over wat ons toevalt en geschonken wordt". Het roept bij mij de vraag op of we het nog steeds geloof moeten noemen wat deze gemeenschap in de eenentwintigste eeuw met elkaar deelt. Wat deze mensen aan elkaar verbindt zou op basis van deze belijdenis beter kunnen worden omschreven als *verwondering*. "Met rationaliteit heeft het allemaal niet veel te maken",

concludeert Marjoleine de Vos (2006) in reactie op deze tekst (p. 106). Als dichter is zij misschien niet totaal onpartijdig wanneer zij stelt dat hij *wel* met poëzie te maken heeft, maar ik ben geneigd haar ruimhartig gelijk te geven.[1]

De Remonstranten als "geloofsgemeenschap" is dus een gemeenschap waarin geloof een persoonlijke zaak is, die niet altijd onder woorden hoeft te worden gebracht. Wat men gemeenschappelijk heeft, is – sterker dat een duidelijk omschreven geloof – een gedeelde identiteit als remonstrant, met het sociale leven en de kerkelijke vormen die daarbij horen. De meest in het oog springende activiteit van Remonstrantse gemeenten blijft in mijn optiek de zondagse eredienst, die in sommige gemeenten nog plaatsvinden in kerkgebouwen die stammen uit de zeventiende eeuw, de eeuw waarin de Broederschap werd opgericht. De invulling van de eredienst is qua vorm doorgaans ook tamelijk traditioneel en wat betreft de liturgie zelfs opvallend vergelijkbaar met conservatieve kerken in het Nederlands protestantisme. Zo lijkt de liturgie niet allen qua opbouw op elkaar, maar ook wat betreft de woorden die gebruikt worden: voor het votum en groet en voor de slotzegen worden dikwijls dezelfde formules gebruikt.[2] Hierin zijn de gedeelde wortels in het zeventiende-eeuwse calvinisme nog steeds herkenbaar. De afstand tussen de traditie en de geloofsopvattingen van de hedendaagse remonstrant kan gezien worden als een paradox, waarbij conservatieve vormen en traditionele woorden samengaan met een tamelijk progressieve en "open" theologie. Junte (2017) wijst hier op de "neiging tot traditionalisme":

> Wanneer echter het persoonlijke geloven en de taal en vormen van de traditie alleen nog binnen een kerkelijk kader betekenis hebben, verandert dat in traditionalisme. Dit traditionalisme getuigt van een 'ingekapseld' geloven, waarvoor nauwelijks nog eigentijdse uitdrukkingen te vinden zijn. (236)

De taal en de gebruiken in de remonstrantse eredienst kunnen dus zo losstaan van het dagelijkse bestaan dat ze alleen nog binnen het kader van de eredienst herkenbaar zijn. Voorzichtig zou ik deze observatie ook willen omdraaien: waar eigentijdse uitdrukkingen van geloof niet binnen bereik zijn biedt het traditionalistische kerkelijke kader een plek waar de taal en de vormen van de traditie nog wel betekenis hebben.

---

1 NB: Dit bedoel ik ironisch. Duidelijk heeft de omfloerste toon van de belijdenis (die mij dierbaar is) alles te maken met waardering en respect voor de ratio.

2 Met name doel ik hier op de klassieke bemoediging die begint met "Onze hulp is in de naam van de Heer" en de zegen die begint met "De Heer zegene en behoede u", die niet altijd gebruikt worden, maar wel nog steeds gangbaar zijn in remonstrantse erediensten (Dicou et al., 2019, p. 147; p. 190).

Met het overzicht dat ik hierboven schets wil ik stellen dat de Remonstranten misschien wel minder dan ooit zich laten kenmerken door gedeelde geloofsovertuigingen. Waar voor de Remonstranten als collectief geen grote geloofsuitspraken mogelijk zijn is het ook voor de individuele remonstrant niet vanzelfsprekend om het persoonlijk geloven in concrete termen onder woorden te brengen. Ik heb predikanten over zichzelf en over hun gemeenteleden horen zeggen over wat ze geloven: “geen idee”. Natuurlijk is dat kort door de bocht en zullen diezelfde mensen bij doorvraag voorzichtig en zorgvuldig iets van hun overtuigingen willen delen. Maar die kort-door-de-bochtreactie van “geen idee”, op de vraag van wat men gelooft, is zo vreemd niet, als ik te rade ga bij Jörg Lauster (2022):

> It is a basic conviction of liberal theology: Whatever people experience as the mystery of existence and try to implement in their lives, the mystery always remains greater than all they can comprehend and articulate. (p. 3)

Wat Lauster hier als kenmerk van vrijzinnige theologie aandraagt is dat het gaat om een ervaring van het mysterie van het bestaan dat zich nooit precies onder woorden laat brengen. Het is een geheim dat zich nooit volledig prijsgeeft. Het gaat dus ook niet zozeer om een geloof dat in opvattingen en leerstellingen gevat kan worden. Een beetje makkelijk is dat misschien wel: noem het mysterie en je hoeft niets uit te leggen. Misschien zijn Lausters grote woorden van het type waar Anbeek tegen ageert, waar ik verderop in dit essay aandacht aan besteed. Maar of Lauster zich er nu al te makkelijk vanaf maakt of niet, wie houvast zoekt in duidelijke dogma’s heeft weinig te zoeken bij de Remonstranten. Zoals een gemeentelid in een van mijn stagegemeenten stelde: “hier moet je het zelf doen.” Maar als je het zelf moet doen en zelf mag weten, wat is dan de rol van de geloofsgemeenschap? Als geloof begint bij “jou”, wat gebeurt er hier dan samen? Deze gemeenschap kan dan een plek zijn waar men met elkaar spreekt over geloof, over de zin van het leven. Waar de predikant wellicht wat zaadjes van geloof en aanverwants rondstrooit – mensen aanmoedigt in dat “zelf doen”. Toch twijfel ik: is dat dan de kern van deze gemeenschap? Gaat het om geloof en overtuigingen? Meer en meer ga ik geloven: de kern van deze “geloofsgemeenschap” is de gemeenschap zelf en wat zij samen doet. Het gaat om een groep mensen en een set rituelen. Daarin vinden mensen houvast en een structuur. Daarin kan ook dat wat men ten diepste beweegt, dat wat mensen raakt, dat wat hen heilig is – laat ik geloof *zo* formuleren – ter sprake gebracht, onderzocht en ervaren worden. De remonstrantse geloofsgemeenschap is daarmee in de eerste plaats een rituele gemeenschap.

Kadering

Het wordt tijd om een aantal begrippen wat duidelijker te kaderen. Laat ik beginnen met geloof, waarover ik hierboven al vrij uitgebreid heb gesproken. Want hoewel ik tot nu toe heb betoogd dat geloof bij de Remonstranten een wat ondergeschikte rol speelt aan de gemeenschap zelf en haar rituelen, kan ik het ook anders zeggen. Vrijzinnig geloof is iets ongrijpbaars – het is slechts te naderen. Bij vrijzinnig geloven ligt de nadruk niet op het onderschrijven van leerstellingen of van een bepaalde opvattingen over het bovennatuurlijke. Vrijzinnig geloven gaat eerder om levenshouding, In gesprek met de christelijke traditie, of andere tradities, gaat het eerder om waarden dan om hoe de wereld in elkaar steekt. Bovendien gaat het bij vrijzinnig geloven ook om een ervaring. Het heilige, dat wat ongrijpbaar is, maar wel van groot belang, kan in de gemeenschap en rituelen, zoals de kerkdienst, genaderd en beleefd worden - vanuit de christelijke traditie zelfs als persoon die aangesproken wordt en misschien zelfs de mens aanspreekt. In de liturgie, in het ritueel, is er op die manier een interactie met wat dan God genoemd. Dat is onderdeel van de geloofsbeleving, maar wel sterk bemiddeld door het ritueel. Geloof en ritueel zijn daarom met elkaar verstrengeld en niet volledig uit elkaar te halen. Mijn inleidende betoog dat niet geloof, maar ritueel de kern is van de Remonstranten, is daarom wat polemisch: alleen met een nogal letterlijke invulling van geloof, als het overtuigd zijn van leerstellingen, gaat de vlieger op - geloof, en zeker vrijzinnig geloof, is meer dan dat en ik wil voor de rest van dit essay graag stellen dat geloof en ritueel niet zo los van elkaar te zien zijn.

Wat bedoel ik dan met ritueel en rituelen? In dit essay versta ik onder rituelen gedrag dat herhaald wordt, individueel of samen, dat naar een betekenis verwijst of zelf betekenis in zich draagt.[3] Die betekenis hoeft overigens niet vast te staan: in de context van de Remonstranten beschouw ik rituelen in principe als polysemisch – ze hebben een open betekenisstructuur waarbij deelnemer verschillende betekenissen of betekenisschakeringen kunnen toekennen. Met het woord ritueel (ook wel: rite) kan ik naar een enkelvoud van ritueel verwijzen, maar ook naar het begrip op zich. Met ritueel doel ik op het aanwezig zijn van rituelen en de ervaring van verdieping, de vertrouwdheid en de ervaring van thuis-zijn die rituelen kunnen bewerkstelligen. Bij de Remonstranten herken ik ritueel daarmee met name, maar niet uitsluitend, in de zondagse eredienst, met alle gebruiken die daarbij aanwezig zijn. Dat de Remonstranten in de eredienst over het algemeen niet hoog-liturgisch zijn zie ik daarbij niet als probleem. De eredienst - die evengoed over het algemeen vaste onderdelen kent – is een ritueel op zich.

3 Mijn begrip van ritueel is gebaseerd op het werk van Catherine Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice* (2009).

Nu ik toch aan het expliciteren ben is het goed om ook duidelijk te maken welke vraag ik wil beantwoorden in dit essay. Ik zinspeelde er eerder al op: als we naar de cijfers kijken lijken de Remonstranten er niet zo goed voor te staan. De gemiddelde leeftijd van leden en vrienden ligt hoog en is er, een lokale uitzondering daargelaten,[4] sprake van een terugloop van leden. Verrassend is dat niet – secularisatie is al decennialang gaande. Inmiddels is een generatie opgegroeid die nauwelijks meer met geloof of kerkbezoek groot geworden is. Wat staat de Remonstranten nu te doen? Hoe draag je iets dat zo ongrijpbaar en zo diffuus is als vrijzinnig geloven over aan een nieuwe generatie? Dat zijn belangrijke vragen waarvan ik zou willen dat ik ze in dit essay kon beantwoorden. Maar tegen de achtergrond van deze vragen wil in dit essay met name exploreren wat de Remonstranten in handen hebben met betrekking tot ritueel. Op welke manier kunnen de Remonstranten, ook wanneer zij zichzelf niet verstaan als hoog-liturgisch**,** de rituele dimensie omarmen?

Byung-Chul Han over het verdwijnen en het belang van rituelen

Waarom zouden de Remonstranten hun rituele dimensie eigenlijk willen omarmen? Ik heb tot nu toe in dit essay betoogd dat de Remonstranten in de eerste plaats rituele gemeenschappen vormen. Als ritueel inderdaad de dragende structuur is waarop de remonstrantse geloofsgemeenschap gebouwd is, is er reden tot zorg. Want juist het ritueel staat in onze maatschappij onder druk, volgens Byung-Chul Han (2025). In *Over het verdwijnen van rituelen* wijst hij krachten aan waaronder rituelen teloorgaan. Toch is niet het verdwijnen van rituelen zelf de grootste tragedie, maar lijkt Hans zorg te liggen bij “de erosie van de gemeenschap” die zich volgens hem daarbij aftekent als een van de grootste vraagstukken van het heden (p. 7). Een parallel met de Remonstranten is makkelijk te trekken: lid zijn van een geloofsgemeenschap en deelnemen aan religieuze bijeenkomsten zijn steeds minder vanzelfsprekend. Hans werk doet in de eerste plaats een poging om de maatschappij te diagnosticeren: wat is er aan de hand waardoor rituelen verdwijnen? Daarnaast doet Han een suggestie om deze tendens tegen te gaan: hij stelt een *rituele ommekeer* voor. Hiermee kan Han de Remonstranten inspireren: hoe kunnen zij tegenwicht bieden aan de krachten die de gemeenschap eroderen?

4 De Remonstranten hebben in Utrecht afgelopen jaren juist aanzienlijke groei doorgemaakt, wat onder andere in *Trouw* tot een reportage leidde.
Fens, S (2023). “Het onverwachte succes van de Utrechtse remonstranten. ‘Bij ons mag je twijfelen’”. *Trouw*. 12 juni 2023. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/het-onverwachte-succes-van-de-utrechtse-remonstranten-bij-ons-mag-je-twijfelen~b35da5aa/>. Geraadpleegd 17 september 2025.

Om tegenwicht te bieden aan de krachten die, in Hans taalgebruik, de gemeenschap eroderen, is het belangrijk om die krachten te kunnen herkennen. Han beschrijft twee krachten uitvoerig: productiedwang en authenticiteitsdwang. Met productiedwang beschrijft hij met name de versnelling en de rationalisering van de maatschappij, waarin alles zich richt op optimalisatie en consumptie. Onder de kracht van de productiedwang verworden alle dingen tot consumptiegoederen, niet alleen spullen, maar ook waarden en emoties. Daarbij is er de druk het oude steeds te vervangen voor het nieuwe. De authenticiteitsdwang vloeit uit de productiedwang voort, waarbij het individu steeds zichzelf als authentiek product moet zien te verkopen, op de arbeidsmarkt, de datingmarkt, in het sociale leven, enzovoorts.

Om de gevolgen van productiedwang te duiden maakt Han onderscheid tussen symbolische en seriële waarneming. De symbolische waarneming, die deel uitmaakt van het ritueel, dient volgens Han de herkenning. Hij tekent hierbij aan dat herkenning een bijzondere vorm van herhaling is, namelijk, niet "iets nog een keer zien", maar "iets opnieuw leren kennen, zoals men het al kent" (p. 9). "De symbolische waarneming als herkenning neemt het duurzame waar", zegt hij, en "[d]aardoor wordt de wereld van haar contingentie bevrijd en krijgt ze iets blijvends." Dat blijvende geeft het leven stabiliteit, creëert een thuis. "We kunnen rituelen definiëren als *symbolische technieken om ergens in thuis te raken"*, stelt Han: "Ze maken de tijd *bewoonbaar*. Ja, ze maken hem *begaanbaar* als een huis. Ze ordenen hem en richten hem in" (10). Tegenover de symbolische waarneming staat de seriële waarneming, die volgens Han "als voortdurende kennisneming van nieuwe zaken […] nergens bij [blijft] stilstaan" (p. 16). Hij stelt dat de "permanente productiedwang" dankzij die seriële waarneming tot iets leidt dat hij in het Duits *Enthausung* noemt: het verlies van thuis-zijn. Zonder de "symbolische technieken", zonder rituelen verliezen we ons huis in de tijd. "Het leven wordt daardoor contingenter, vergankelijker en onbestendiger", concludeert Han (p. 17).

Hier is Han misschien wel het meest overtuigend in zijn pleidooi voor ritueel. En hier is ook duidelijk herkenbaar wat ritueel betekent, of kan betekenen, voor de kerk. Ritueel gaat hier over herhaling en over verdieping. Wat de kerk met haar ritueel, en met haar liturgie te bieden heeft is dus niet steeds iets nieuws, maar iets dat stabiliteit geeft aan het leven, een houvast, een thuis. De implicatie hiervan is dat het er in de kerk niet om zou hoeven gaan om steeds weer met nieuwe informatie, met verrassingen en met nieuwe activiteiten te komen. Kerkelijke rituelen, zoals de zondagse eredienst, halen haar kracht juist uit een zekere mate van voorspelbaarheid. Het is een rustpunt: dit moment in de week is een moment van *stil*staan. Binnen die voorspelbaarheid kan er

natuurlijk variatie zijn, maar de *herhaling*, het terugkomen van vaste elementen, is essentieel voor het creëren van een thuis. Dat doet de eredienst met haar vaste dag in de week, en daarin doet de liturgie dat: woorden en gebaren die zich inslijpen, die een plaats- en tijdsbepaling bieden door hun herhaling. Ik denk aan de begroeting aan het begin van de dienst, het hardop bidden van het Onze Vader, het ontvangen van de zegen (met de vaste remonstrantse uitzending) – hier gaat het niet alleen om de inhoud, om de betekenis van de woorden, maar deze elementen van de eredienst bieden door hun herhaling gelaagdheid. In het bidden van het Onze Vader spreken andere stemmen mee, niet alleen van de andere aanwezigen, maar ook die van voorheen, ook de eigen stem van vorige week, van vorig jaar, van toen je als kind, of wanneer ook, voor het eerst de woorden leerde. En zo ook met de zegen, die steeds – misschien met kleine variaties in woord of gebaar – klinkt en belichaamd wordt, resoneren die andere momenten waarop die zegen heeft geklonken.

Naast productiedwang beschrijft Han uitvoerig een andere kracht, die hij authenticiteitsdwang noemt. Hij stelt dat authenticiteit "de vijand van de gemeenschap" is. Onder authenticiteit lijkt Han hier zelfverwerkelijking te verstaan, die niet los te zien is van de hierboven beschreven productiedwang:

> Van doorslaggevend belang voor [authenticiteit] is niet haar betrokkenheid op de gemeenschap of op een andere hogere orde, maar haar marktwaarde, die alle andere waarden ondermijnt. Zo zijn vorm en inhoud één en hetzelfde. […] Door de authenticiteitscultus verschuift de identiteitskwestie van de samenleving naar de individuele persoon. Er wordt permanent gewerkt aan de productie van het 'zelf'. Op die manier raakt de samenleving geatomiseerd. (p. 28-29)

Het beeld dat Han schetst is dat van het ontheemde individu, dat aan zichzelf is overgeleverd. Waar de productiedwang met zijn seriële waarneming het herkenbare thuis heeft verwoest, vraagt de authenticiteitsdwang het individu om in zichzelf en identiteit te vinden of te creëren. Die eigen verantwoordelijkheid om een identiteit te vormen krijgt volgens Han een pathologische kwaliteit: "De authenticiteitsdwang leidt tot narcistische introspectie, tot permanent bezig zijn met de eigen psychologie" (p. 30). Het gaat dus om een introspectie waarbij men obsessief met zichzelf bezig is. Deze "narcistische introspectie" komt vaker terug in Hans boek. Hij spreekt over de toenemende psychologisering als een teken van gebrek aan gemeenschap. De toenemende gerichtheid op het zelf zorgt er volgens Han voor dat het individu, als "narcistische *Homo psychologicus*", in zijn eigen innerlijk gevangen raakt (p. 35).

Hans betoog tegen de authenticiteitsdwang en zijn vertoog over narcistische introspectie vind ik spannend. Want is authenticiteit niet juist iets waar de Remonstranten voor staan? En is introspectie nu niet juist een onderdeel van vrijzinnig geloven? Ja, denk ik. Het gaat bij Han dan ook om authenticiteits*dwang*, niet om authenticiteit op zich, en om een pathologische neiging tot introspectie, niet zelfonderzoek op zich. De authenticiteitscultus die Han beschrijft komt volgens hem juist voor uit een gebrek aan gemeenschappelijke identiteit. Dit roept wel een vraag op voor de Remonstranten. Zijn de Remonstranten een gemeenschap die, onder het mom van "geloof begint bij jou" een focus op het eigen individu faciliteert, of zijn de Remonstranten een gemeenschap die een gezonde balans biedt tussen de individuele zoektocht en verbinding met iets gemeenschappelijks? Mijn eigen overtuiging is dat juist hier de traditie, *met God*, een essentiële rol kan spelen. Daar kom ik hieronder nog op terug.

De krachten die Han onderscheid, productiedwang en authenticiteitsdwang, zorgen volgens hem kortom voor een verlies van thuis-zijn en met de opgeslotenheid in het eigen innerlijk tot het uiteenvallen van gemeenschap. Daarop stelt Han een remedie voor: "een *rituele ommekeer*, waarin weer een *primaat van de vormen* geldt" (p.34). In plaats van de binnenkant gaat hier de buitenkant voorop:

> Lichaam beweegt geest en niet omgekeerd. Niet lichaam volgt geest, maar geest volgt lichaam. Je zou ook kunnen zeggen: medium genereert boodschap. Daarin bestaat de kracht van de rituelen. (p. 34)

Han steekt de loftrompet over rituele beleefdheidsvormen en stelt – wat mij in de eerste plaats merkwaardig in de oren klinkt - dat de schone schijn een schone ziel voortbrengt "en niet omgekeerd". Maar dat uiterlijke vormen en gebaren een werking hebben op het innerlijk is niet moeilijk te volgen. Volgens Han gaat er zelfs een bevrijdende kracht vanuit:

> Daarom stort men zich in het sociale leven, gaat bij elkaar op bezoek, woont ceremonies bij en viert graag feest: dat zijn gelegenheden om het geluk te mimen; en die komedie bevrijdt ons met zekerheid van de tragedie, en dat is al heel wat. (p. 34)

Het is dus niet zo dat het innerlijk er volgens Han niet toe doet, maar dat een focus op of een obsessie met het innerlijk, niet een heilzame weg is. Het begint met de buitenkant, lijkt Han te zeggen, en dan volgt de binnenkant vanzelf. Daarom is er van de *rituele ommekeer* heil te verwachten.

Hans nadruk op het uiterlijk, op de buitenkant, komt voor mij als protestant – met calvinistische wortels – in eerste instantie behoorlijk contra-intuïtief over. Toch denk ik dat die nadruk op

uiterlijke vormen niet zo ver afstaan van de Remonstranten, als ik in eerste instantie zou denken. Ik denk dan aan hoe onder Remonstranten geloven als iets zodanig persoonlijks en privé kan worden ervaren, dat Junte (2017) spreekt van "verborgen" en "onzichtbaar geloven" (p. 14). Het uiterlijke, waaronder de – misschien wat formele of ouderwetse – kerkelijke rituelen, bieden dan juist een vorm om dat private geloof samen te beleven. Toch ziet Han in het ritueel meer dan slechts een vehikel om samen iets te kunnen beleven, zonder het innerlijke steeds ten toon te hoeven stellen. De *rituele ommekeer* lijkt Han sterk in verband te brengen met een herwaardering voor het spel. Maar nog interessanter vind ik een begrip dat hij hierbij introduceert, namelijk "vormen die voor zichzelf glanzen":

> Onder dwang van arbeid en productie verliezen we hoe langer hoe meer het vermogen te *spelen*. Ook van de taal maken we zelden speels gebruik. We laten haar alleen nog *arbeid verrichten*. Ze wordt ertoe verplicht informatie over te brengen of betekenis te produceren. Daardoor hebben we geen toegang meer tot vormen die voor zichzelf glanzen. (p. 80)

De kerk is misschien wel bij uitstek een plek waar niets geproduceerd wordt. Een plek waar dat steeds minder begrepen *spelen* plaatsvindt. In de kerk wordt het spel van de liturgie gespeeld. Er wordt gezongen. Er wordt gespeeld met taal. Of in ieder geval: er is de mogelijkheid dat de kerk zo'n plek is – ik weet ook van plekken die meer weg hebben van een productiehal voor geloofsopvattingen in kant-en-klaarverpakking. Maar als we de kerk zien als een plek van spelen of vieren, geen productiefaciliteit, dan is dat misschien de plek waar we toegang hebben tot dat wat Han "vormen die voor zichzelf glanzen" noemt. Als een van de vormen die voor zichzelf glanzen noemt Han het gedicht, waarin de taal "*speelt*":

> In gedichten *speelt* de taal. […] Het poëtische principe geeft de taal het genot terug door radicaal te breken met de economie van de betekenisproductie. Het poëtische produceert niet. […] Bij gedichten geniet met van de taal zelf. (pp. 80-81)

Deze vormen die voor zichzelf glanzen breng ik in verband met *het heilige*. Het heilige, als het duurzame, het eeuwige, God of de Eeuwige is niet een middel naar een doel, maar vindt een doel in zichzelf. Op een zelfde manier zijn *vormen die voor zichzelf glanzen* ook geen instrumenten en geen consumptieartikelen. De vormen glanzen voor zichzelf en daarmee dragen ze iets van het heilige, van het eeuwige in zich. Een ontmoeting met het heilige is waar het in de kerk over zou kunnen gaan. Woorden, liederen, rituelen, kunnen daarbij verwijzen naar heilige of eeuwige dingen. Maar wat als de muziek, het ritueel, de taal een vorm is die voor zichzelf glanst? Dan is wat in de kerk gebeurt niet slechts een *verwijzing* naar het heilige, naar het eeuwige, maar is het heilige zelf *aanwezig in* het woordenspel, in muziek, in dat wat er in de gemeenschap gebeurt. Het

ritueel is dus niet alleen een vehikel om iets innerlijks te beleven. Het ritueel kan dus ook zelf de substantie zijn die betekenis biedt.

Ritualiteit als kernwaarde in de Remonstrantse Broederschap

Als die *rituele ommekeer* waar Han het over heeft iets met de Remonstranten van doen kan hebben, in welke richting moet ik dan denken? Ik ga te rade bij recent verschenen werk van remonstrantse theologen Christa Anbeek en Claartje Kruijff. Dit werk gaat niet in de eerste plaats over ritueel, maar bieden wel aanknopingspunten voor wat een *rituele ommekeer* bij de Remonstranten zou kunnen beteken. Twee aspecten wil ik daarbij voor het voetlicht halen, twee eigen *ommekeers*: Anbeeks *theologische ommekeer* en Kruijffs omkering van geloven zelf: "Een God die in mij gelooft". Daarmee zoek ik ook een antwoord op de vraag of God nog iets van doen heeft met het ritueel.

Anbeek (2023) schrijft in haar boek *Kwetsbaarheid omhelzen* over "pakhuizen vol spirituele schatten" die nog maar moeilijk gevonden worden en wijdt een hoofdstuk aan "theologische ommekeer". In haar ommekeer beschrijft Anbeek met name hoe zij zich distantieert van het theologische werk van onder andere Paul Tillich, waarvan zij concludeert dat die op te grote afstand staat "van het concrete geleefde leven" (p. 99). Daarom kiest zij zelf voor "een ander, dubbelzijdig spoor" waarbij "het goede en het slechte, mooie en weerzinwekkende" etcetera, kortom – alles wat er is – in al zijn of haar ambiguïteit door elkaar heen loopt (p. 99). Anbeeks observatie die ik hier graag naar voren wil halen, is waar zij beschrijft hoe zij in weerwil van Tillichs "moed om te zijn" kiest "voor een andere oplossing":

> [I]k ontvluchtte de wanhoop van leegte, gemis en zinloosheid én mijn gebrek aan moed door te kiezen voor een kind. Niet de sprong in de afgrond, maar mij toevertrouwen aan de zorg voor een klein, nieuw menselijk leven en alle beslommeringen die daarbij hoorden, vulden mijn, in de diepte zinloze, bestaan. Van dat laatste bleef ik overtuigd, er was geen diepere zin. Soms vond ik het moeilijk om een klein nieuw leven een zinloos bestaan binnen te voeren, maar met regelmaat vergat of verdrong ik dat en speelden we gewoon. We deden alsof het bestaan prachtig was. (p. 93-94)

In deze passage, waarin het *spel* en het *doen alsof* de zinloosheid van het bestaan verdringt, herken ik Hans *rituele ommekeer*: niet *denken* gaat voorop (laat staan *geloven*) maar *spelen* en *doen* (ook *doen alsof*) laten hier hun kracht zien. En waar Anbeek zegt vertrouwde woorden en concepten los te laten, onderstreept zij in haar boek het belang van liturgie als een van de bouwstenen voor de "gemeenschappen met een hart" die zij beoogt. Hierbij noemt ze twee aspecten. Enerzijds biedt

liturgie “een veilige haven op adem te komen” en “tegelijkertijd”, zegt Anbeek, “biedt liturgie een speelruimte waarin we een andere wereld dan de gewone betreden” […], “een plek van belofte, waar wij hopen en dromen over verlangen dat wordt vervuld” (p. 134-135). Ik vraag me af naar wat voor nieuws Anbeek dan precies op zoek is. Wanneer zij toch liturgie aandraagt als een van de belangrijke bouwstenen van haar “gemeenschappen met een hart”, is het er dan niet al, juist in die remonstrantse gemeenten die samenkomen en hopen en dromen, ook in de traditionele liturgie? Staan concepten van God of het Goede bij de Remonstranten dan zo in de weg voor het aanvaarden van een geleefd leven waarin het mooie en het lelijke door elkaar loopt? In mijn ogen draagt de christelijke traditie, met een bijbel vol rauwe, menselijke verhalen (en een hoofdpersoon die een tragische dood sterft) juist dat mooie en lelijke in zich. Maar misschien is het ook wel aan Anbeek te danken dat de rauwe kanten van het leven, de *kwetsbaarheid*, meer voor het voetlicht wordt gehaald bij de Remonstranten. Hoe dan ook, bij Anbeek zie ik dat spelen en vieren een antwoord kan zijn op leegte en zinloosheid. Liturgie en daarmee ritueel blijft ook voor Anbeek een belangrijk bouwsteen van de geloofsgemeenschap, meer nog dan concepten van God of het hogere.

Waar Anbeek (2023) in haar *theologische ommekeer* besluit niet langer “vanuit bekende concepten zoals ‘God’, of ‘het Goede’” naar de wereld te kijken, maar “de ontmoeting met het leven zelf als bron van reflectie te nemen” (p. 113), beschrijft Kruijff (2024) hoe in haar theologische zoektocht juist God een belangrijke rol speelt. Daarbij geeft zij wel aan dat het niet makkelijk is om die God te beschrijven:

> Wat zeg je over wat ten diepste soms onzegbaar is? Als je aan de ontvangende kant staat van een dieper mysterie. […] Iets wat we niet direct kunnen plaatsen, iets wat onze eigen ervaring te boven gaat en toch soms zo wezenlijk aanwezig is. Hoe minder ik erover pieker, hoe meer ik vanuit vertrouwen durf te leven. Hoe meer ik mijn innerlijke deur openzet, hoe meer ik zie. Hoe meer ik vanuit mijn verlangen leef, hoe rustiger ik ben. (p. 10)

Lausters eerder genoemde adagium, dat vrijzinnige theologie altijd om een niet onder woorden te brengen mysterie draait, wordt ook hier door Kruijff bevestigd. Een precieze beschrijving van die God van Kruijff krijgen we dan ook niet. Maar wel twee woorden die ze blijkbaar met God in verband brengt: vertrouwen en verlangen. “Geloven heeft voor mij te maken met alles wat niet-maakbaar is” zegt Kruijff (p. 11). Hiermee lijkt ze aan te sluiten bij Anbeek, die pleit om in “gemeenschappen met een hart” ruimte te maken voor kwetsbaarheid en voor de rommeligheid van het leven. Kruijff vind daarbij echter “rust en richting” bij de vraag (op een kaart van Loesje)

"Zou God nog in ons geloven?" (p. 11). In Kruijffs theologie heeft God het toneel niet verlaten, maar speelt z/hij een centrale rol:

> Een God die in mij gelooft. Stel je voor. Dit idee keert alles voor mij om. Het haalt de druk weg om mijzelf en alles wat ik zou moeten weten te overzien – wat ik wel en niet geloof of waarop ik vertrouw – ik hoeft dat niet allemaal in de steigers te zetten om in mijzelf te kunnen geloven. Ik blijf minder in rondjes draaien en ben niet het middelpunt. Er wordt al in mij geloofd. Het is aan mij om de uitnodiging aan te nemen. (p. 12)

Voor Kruijff doet God er dus toe. En met de omdraaiing van geloof – niet van Kruijff in God, maar van God in Kruijff – creëert ze voor zichzelf een mogelijkheid om te ontsnappen aan het piekeren over wat ze nu wel en niet gelooft. Op een speelse manier vindt ze een weg met God, zonder in God te *moeten* geloven en zonder God te hoeven verlaten.

Anbeek wijst in de richting van een kerk zonder God, een gemeenschap waar het leven zelf de spiegel is. Daarbij biedt ritueel, in de vorm van liturgie, speelruimte en een veilige haven. Kruijff ontdekt nu juist dat God kan helpen ontsnappen uit, om met de woorden van Han te spreken, het narcisme van de *Homo psychologicus*.[5] Met een God die in ons gelooft kunnen we de fixatie op ons eigen vinden loslaten. Ruim baan voor de *Homo ludens*, of mag ik voorstellen, de *Homo celebrans*,[6] want deze omgang met een God in die ons gelooft vraagt een speelse houding. Hoewel zo'n God zich zomaar aan je zou kunnen openbaren, wil ik stellen dat ritueel, al is het maar gebed, een belangrijke intermediair is. Want een God waarin je niet gelooft is niet zomaar present, maar wordt tastbaar wanneer z/hij present gesteld wordt in het ritueel.

Hoe zouden de Remonstranten Hans voorgestelde *rituele ommekeer* in de praktijk kunnen brengen? Misschien gaat het voor de Remonstranten niet om een daadwerkelijke *ommekeer*. Het ritueel en de symbolische waarneming liggen immers al verankerd in de taal en de gebruiken van de traditie en de liturgie. Nu is het aan de Remonstranten om die ritualiteit te omarmen – te *omhelzen*, om met Anbeeks vocabulaire te spreken. Wat de Remonstranten, naast vierhonderd jaar traditie, in handen hebben, is een speelse omgang met God en met geloven. Dat biedt ruimte voor een vrije en vrijmoedige omgang met ritueel, in woord en gebaar. Een preoccupatie met het intellect en met het woord kan een rituele ommekeer in de weg staan. Remonstranten,

---

5 Ook bij Berkvens-Stevelinck en De Vries (2009) kom ik de gedachte tegen dat God een gesloten cirkel doorbreekt. Hier gaat het om het gebed, waarbij de vraag gesteld wordt waarom God het adres moet zijn. Berkvens-Stevelinck en De Vries erkennen dat het gebed als "een vorm van meditatie" of zelf "een soort psychologische therapie" kan functioneren, maar tekenen hierbij aan dat het dan uiteindelijk gaat om "een gesloten cirkel die begint en eindigt bij onszelf". Het gebed zou daarentegen juist op zoek zijn naar een opening, een verrassing of een nieuw inzicht. "Daarom ga ik het gesprek met de Ander aan, het gesprek met God", stellen zij (p. 41).

6 Voor zover ik heb kunnen vinden is deze term nog niet eerder in zwang geweest in een theologische context.

predikanten, leden van liturgiecommissies, maar eigenlijk iedereen die betrokken is bij de eredienst of andere bijeenkomsten zouden zich er meer van bewust kunnen worden dat alle zintuigen mee mogen doen in de kerk. Daar is voor de Remonstranten winst te behalen. Daarbij kan rustig geleend worden van andere denominaties. Misschien is iedere week avondmaal vieren niet wat bij remonstranten past, maar is er iets anders dat geproefd kan worden? Een kruis slaan is misschien te katholiek, maar zou het kunnen passen om de onderlinge vredesgroet te importeren? Wierook is niet de geur die ik snel zou associëren met een kerk met calvinistische wortels, maar zijn er misschien natuurlijke geuren, passend bij de seizoenen die op een of andere manier een rol zouden kunnen spelen?

Als we de traditie van de Remonstranten zien als een huis van rituelen, een plek waar mensen zich kunnen thuisvoelen. Dan is het belangrijk om niet al te snel veranderingen door te voeren. Herkenbaarheid, vertrouwdheid, tradities die men herkent als deel van de remonstrantse identiteit mogen gekoesterd worden. Hoe sterk die herkenning werkt – een fysieke ervaring van thuis-zijn – beschreef ik in de anekdote waarmee ik dit essay opende. En die herkenning zie ik ook terug bij Remonstranten in een remonstrantse kerkdienst. “Wat fijn dat je ons eigen antwoordlied hebt laten zingen,” sprak een gemeentelid na afloop van een kerkdienst waarin ik inderdaad bewust remonstrantse liturgische teksten had gebruikt. Op het oog wellicht triviaal, maar – hier ben ik van overtuigd – met herhaling krijgen woorden, gebaren en andere zintuiglijke ervaringen een gelaagdheid die meer is dan een optelsom. Dat betekent niet dat niets mag veranderen. Traditie is altijd in beweging. Remonstrantse rituelen van nu en straks zullen daarom zeker gestoeld zijn op de traditie van eeuwen, maar mogen en *moeten* misschien wel ook nieuw ontwikkeld worden. Wat belangrijk is – als de Remonstranten niet willen toegeven aan de seriële waarneming – is om niet met steeds weer iets nieuws te komen, maar in te zetten op duurzame gebruiken. Traditie, nieuw en oud, te koesteren, zodat wie daaraan deelneemt daarin kan wortelen – het mag gaan bewonen, als een huis. Zo kunnen de Remonstranten een ritueel thuis bieden, een huis in de tijd.

Ter afronding

Dit essay begon ik met de argumentatie waarom de Remonstranten meer als een “ritueelgemeenschap” dan als geloofsgemeenschap beschouwd kan worden. Die bewering heb ik direct genuanceerd door te stellen dat het vrijzinnige geloven bij de Remonstranten niet helemaal los te zien is van ritueel en dat de twee begrippen daarmee niet volledig te scheiden zijn – de begrippen staan niet daadwerkelijk tegenover, maar eerder naast elkaar, in een innige omhelzing.

Ik moet hierbij benadrukken dat de Remonstranten *meer* zijn dan alleen een ritueelgemeenschap. Mijn nadruk op ritueel, eredienst en liturgie doet niet recht aan alles wat er bij de Remonstranten landelijk en in plaatselijke gemeenschappen gebeurt. Er zijn ook remonstranten die zelden tot nooit een kerkdienst bezoeken, maar wel bijvoorbeeld bij een kring betrokken of in de diaconie actief zijn. Die activiteiten vielen grotendeels buiten de reikwijdte van dit essay.

De Remonstranten als rituele gemeenschap aangemerkt hebbende, stelde ik in dit essay de vraag op welke manier zij die rituele dimensie vervolgens kunnen omarmen – met andere woorden, hoe kan dat rituele aspect meer tot uiting komen? Hier introduceerde ik Han, met wiens werk ik allereerst aannemelijk heb gemaakt waarom ritueel daadwerkelijk zo van belang is. Vervolgens ga ik in op de krachten die Han onderscheidt, waaronder ritueel en symbolisch bewustzijn teloorgaat. Met hun traditie en rituele praxis kunnen de Remonstranten tegendruk bieden tegen de vervreemding die in de maatschappij is opgetreden.

Aan de hand van het werk van Kruijff en Anbeek lichtte ik vervolgens toe wat de Remonstranten specifiek in handen hebben. Ik wees daarbij de mogelijkheid tot een speelse omgang met God en geloven aan als grootste kracht. In combinatie met het beschikken over een rituele traditie is er bij de Remonstranten daarom om te spelen met ritueel en het leven te vieren. Ik stelde daarom voor dat de Remonstranten ruim baan maken voor de *Homo celebrans*. Ten slotte deed ik een aantal suggesties voor hoe remonstrantse gemeenschappen meer ritueel kunnen aanbrengen in hun erediensten. Daarbij pleitte ik voor een geleidelijk en op duurzaamheid gericht verandertempo. Dit essay geeft daarmee geen heel concreet of grondig antwoord op de gestelde vraag, maar ik heb vooral gepoogd een visie schetsen, geworteld in de filosofische en theologische taalvelden van de besproken auteurs. Daarmee is deze tekst een reflectie van hoe ik als aanstaand predikant mijn werk wil aanvangen en een startpunt voor verdere, concrete uitwerkingen.

Literatuur

Algemene Vergadering van Bestuur (2014). *Kerkorde*. Aangepast 2025. Geraadpleegd op 6 augustus 2025. https://www.remonstranten.nl/wp-content/uploads/2025/01/Kerkorde-versie-2014-06-14-aangepast-2025.pdf

Anbeek, C. (2023). *Kwetsbaarheid omhelzen: op zoek naar gemeenschappen met een hart*. Uitgeverij Ten Have.

Belijdenis. (geen datum). Remonstranten. Geraadpleegd op 6 augustus 2025. https://www.remonstranten.nl/wiki/geloof/belijdenis/

Bell, C. (2009). *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oorspronkelijk gepubliceerd 1992. Oxford University Press.

Berkvens-Stevelinck, C., Vries, S. de (2009). *Vieren en brevieren: Liturgische bouwstenen voor kleine geloofsgemeenschappen*. Uitgeverij Meinema.

Dicou, B., Kruijff, C., Röselaers, J., red. (2019). *Ons leven vieren*. KokBoekencentrum Uitgevers.

Han, B.C. (2025). *Over het verdwijnen van rituelen* (M. Wildschut, vert.). Uitgeverij Ten Have/De Nieuwe Wereld. (Oorspronkelijk verschenen in 2019).

Junte, M. (2017). *De moeite waard om door te geven: de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw*. VU University Press.

Meijering, E. (2007). *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*. Uitgeverij Balans.

Kruijff, C. de (2024). *Een God die in mij gelooft: richting en rust in een wereld zonder zekerheid*. Uitgeverij Ten Have.

Lauster, J. (2022). "The Idea of Religion. Prospects of a Liberal Christianity Today". *De vrijzinnige lezing*. Geertekerk, Utrecht. 25 maart 2022. https://devrijzinnigelezing.wordpress.com/wp-content/uploads/2022/04/dvl_lauster_volledige-tekst.pdf

Vos, M. de (2006). "Geloven in poëzie". In Bosman, M., Goud, J., Van Leeuwen, M. (red.), *Een weg van vrijheid: Reflecties bij de nieuwe remonstrantse belijdenis*. Uitgeverij Meinema.